

Икономиката в сянка – порицаващи стереотипи и поведенчески нагласи

Емилия Ченгелова*

Резюме: Представеният текст отразява най-нови резултати от изследването на общественото мнение за „икономиката в сянка“. Анализът стъпва на презумпцията, че при цялата си сложност общественото мнение за „икономиката в сянка“ е изградено от хетерогенни по своя характер стереотипи, сред които значима роля изпълняват порицаващите стереотипи. Чрез тях обществото осъжда, заклеимява и класифицира като девиянтност нарушаването на законите, нормативните актове и социалните норми. Статията доказва, че порицаващите стереотипи присъстват много силно в общественото мнение за „икономиката в сянка“, но под влиянието на образователния статус, трудовия статус и доходите са в различна степен интернализирани от индивидите.

Ключови думи: икономика в сянка, девиянтно поведение, общества в преход, анония, общественото мнение.

JEL: E26, O17, D73, C18.

1. За „икономиката в сянка“ – позната и все пак неразгадаема?

„Икономиката в сянка“ е неизменна част от трансформиращото се

*Емилия Ченгелова е доктор на социологическите науки, професор в Института за изследване на обществата и знанието – БАН.

българско общество. Независимо че резултатите от измерванията на проявите на „икономиката в сянка“ могат да варират съществено, консенсусно признато от изследователите у нас е, че сенчестите икономически практики са обхванали всички икономически дейности и са константна част от икономиката на страната. Ако трябва да сме прецизни, има сериозни методологически трудности с измерването на относителния дял на „икономиката в сянка“. Затова и различните изследвания (статистически, иконометрични, социологически) достигат до различни емпирични оценки. Изучаването на сенчестите икономически практики у нас показва, че не е толкова важно дали техният дял е 20 или 30% – това, в крайна сметка, е въпрос за специфика и измервателна точност на използваните инструменти. От социологическа гледна точка, важно е друго.

Първо, сенчестите икономически дейности са иманентно присъстващи и са устойчив компонент от икономиката на трансформиращото се българско общество.

Второ, съществено важно е сенчестите икономически практики да бъдат задржани в дялове, които не доминират над официалната икономика – изследванията сочат, че когато „икономиката в сянка“ надхвърли 50% от икономиката на дадена страна, това нанася съществени вреди на социално-икономическите отношения, като ги променя по драстичен начин и ги превръща в доминиращ тип икономическо поведение.

ние. Това подкопава устоите на социалните системи, силно редуцира възможността на социалните норми да контролират и санкционират публичните отношения и отваря път за „разцвет“ и нормализация на девиантността.

Трето, в този контекст е важно какви са принципните нагласи и отношението на населението към „икономиката в сянка“ като социално икономически феномен. Преходните теоретични и емпирични изследвания (Ченгелова, 2016) дават основание да се утвърждава, че „икономиката в сянка“ е полудименсионална, хетерогенна, динамично променяща се и устойчива във времето структура, която се оценява и възприема амбивалентно поради различните функции, които сенчестите практики изпълняват, и различните ползи/вреди за индивидите.

Настоящият текст предлага нови емпирични доказателства за структурата на общественото мнение за „икономиката в сянка“ у нас. Анализът е основан на резултатите от проведеното през м. октомври-ноември 2018 г. изследване „Сенчестите икономически практики като специфични форми на девиантно поведение“.

Следвайки възприетата логика от преходни наши изследвания, и при настоящото изследване включихме серия от въпроси, целящи да се установи принципното отношение на българското население към сенчестите икономически практики. В това наше изследване встъпихме с добре аргументирано предишно знание, даващо ни основание да очакваме сравнително висока толерантност към определени сенчести практики и подчертана критичност към други практики.

За да бъде консистентно в познавателен смисъл, настоящото изследване си поставя за задача да изследва два типа оценки: 1) принципни и общи оценки за „икономиката в сянка“ като социално икономическо явление (Ченгелова, 2019); и 2) конкретизирани оценки за някои типични прояви на „икономиката в сянка“.

В следващото изложение предмет на анализ са т.нар. порицаващи стереотипи за „икономиката в сянка“. С този термин означаваме онези битуващи в общественото мнение твърдения и вярвания, чрез които индивидите отричат, порицават и отхвърлят сенчестите практики като алтернатива за стопанско поведение.

2. Методология на изследването

През периода 2016-2019 г. екип учени от Института за изследване на обществата и знанието при БАН осъществи научноизследователски проект под названието **„Икономиката в сянка като девиантна практика“** (Екипът на проекта е както следва: проф. д.с.н. Емилия Ченгелова (ръководител), проф. д.с.н. Валентина Златанова, проф. д.с.н. Светлана Съикова и гл. ас. г-р Люба Спасова). Екипът бе провокиран от възможността сенчестите икономически практики да бъдат разгледани и обяснени през призмата на социологията на девиантното поведение (Златанова, 2017). Предварителният преглед на специализираната литература показва, че такъв опит за интерпретация на „икономиката в сянка“ не беше правен – нито в европейски, нито в национален мащаб. Това мотивира екипа ни да инициираме сложно, многопластово и пълно с предизвикателства научно изследователско начинание. Проектът си постави амбициозни задачи, на които тук няма да се спирам, но все пак ще посоча, че общата цел бе в контекста на класическите (Cohen, 1955; Cloward & Ohlin, 1961; Messner, 1988; Agnew, 1992; Messner & Rosenfeld, 1994; Мертон, 2006; Bernburg, 2002) и най-новите теории за девиантното поведение (Sutherland & Cressey, 1978; Murphy & Robinson, 2008) типичните сенчести икономически практики да се анализират като специфични модели и форми на девиантно поведение, като се разкрият специфичните за трансформиращото се българско общество (Коев, 2009) хабитуси и социални по-

лета на неформалността (Бурдио, 1993) и с тях се обяснят основните модели на неформално (сенчесто) икономическо поведение на индивидите. **Специфична цел на проекта бе да се установи структурата на общественото мнение за „икономиката в сянка“, както и склонността на индивидите към интериоризиране на доминиращите в общественото мнение стереотипи и вярвания, и на тази основа да се типологизира икономическото поведение на съвременния българин, като се открият елементите на нормалност (конформно поведение) и девиантност (различни елементи на девиантно поведение).**

За целта в рамките на проекта се проведе национално представително изследване **„Сенчестите икономически практики като специфични форми на девиантно поведение“ (октомври-ноември 2018 г.)**. Изследването бе реализирано с двустепенна стратифицирана и гнездова извадка (Обосновката на извадката на изследването е направена от проф. д.с.н. Светлана Съикова, член на екипа на цитирания проект). Предвиденият общ обем на извадката ($n = 1000$ лица) гарантира стохастичната точност на оценката $\hat{p} = 30\%$ със зададената максимално допустима грешка $\Delta_p \% = \pm 3\%$. Емпиричната информация е събрана по метода на стандартизираното интервю, с обход по домовете. Анализът на социодемографските характеристики на респондентите дава основание да се твърди, че в изследването са обхванати лица с характеристики, адекватно възпроизвеждащи реалната структура на българското население по пол, възраст, образование и местоживееене. Представеният тук анализ се основава изцяло на емпирични оценки, събрани при посоченото национално представително изследване.

3. За „икономиката в сянка“ – демаскирана чрез порицаващите стереотипи

Изследването събра емпирични оценки по отношение на **седем базови стереотипа**, чрез които може да бъде описано порицанието и осъждането от българина на „икономиката в сянка“. Към порицаващия вид стереотипи се отнасят следните публични твърдения: 1) „Икономиката в сянка“ удря по джоба всички, защото всички хора сме свързани и ако някой нарушава правилата, от това страдат всички; 2) „Икономиката в сянка“ нанася сериозни щети на коректния бизнес; 3) „Икономиката в сянка“ крие големи рискове, в това число да се попадне под ударите на закона; 4) „Икономиката в сянка“ погазва законите и дава предимства на нечестните и безскрупулните; 5) „Икономиката в сянка“ е предпочитана от хората, които не уважават закона и държавността; 6) „Икономиката в сянка“ е тежко морално престъпление, защото накърнява социалните норми и разбирателството между хората; 7) „Икономиката в сянка“ трябва да се санкционира строго. Получените при настоящото изследване емпирични оценки по отношение на седемте порицаващи стереотипа са представени във фигура 1:

В тази и други фигури от статията оценяваните твърдения имат номерация (1, 2, 3 и т.н.). Тя е съхранена, за да може по този начин да се запази оригиналното разположение на твърденията в изследователския въпросник.

3.1. „Икономиката в сянка удря по джоба всички...“

Първият тестван порицаващ стереотип се отнася до тълкуването на „икономиката в сянка“ като реалност, която рефлектира върху всички членове на обществото. Този стереотип визира наличието на осъзнато под формата на колективна форма разбира

не, че ако някой индивид нарушава правилата за икономическо поведение, това нанася вреди на всички членове на обществото. В разговорна форма стереотипът е описан под формата на твърдението „**икономиката в сянка удря по джоба всички, защото всички хора сме свързани и ако някой нарушава правилата, от това страдат всички**“. Изследването показва, че само 21,9% от респондентите са изразили пълно съгласие с твърдението, докато преобладава

действиата, извършвани от един или група субект по определен повод. Очевидно, в общественото мнение доминира разбирането, че всеки сам носи отговорност за себе си и ако някой извършва несъобразени със закона действия, това си е негов проблем. Слабо е представена мисловната конструкция за взаимната свързаност на действията на индивидите – ако даден индивид вреди, той вреди на всички останали, защото създава предпоставки и условия за нанасянето на

Фигура 1. Базисни стереотипи за „икономиката в сянка“ от т.нар. порицаващ вид

даващият дял (60,0%) са избрали опцията на частично съгласие, а 18,1% открито са заявили своето несъгласие с подобно твърдение (фигура 1). Тези данни смущават и то сериозно: едва една пета от индивидите са напълно убедени във вредите, които сенчестите икономически дейности нанасят, а преобладаващият дял от хората изпитват известни съмнения за това какви са всъщност ефектите от сенчестите икономически дейности. Тези оценки подсказват и друго, още по-съществено от социологическа гледна точка – индивидите нямат ясна представа за взаимната свързаност на

щети на групи хора в обществото.

Проверката за влиянието на основните социодемографски характеристики върху вероятността този стереотип да бъде интериоризиран показва, че **полът** и **населеното място** като характеристики не оказват значимо влияние върху съдържанието на споделените оценки, **възрастта** на индивидите е характеристика със средно по сила влияние (Cramer $V^2=0.344$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000), а при **семејното положение** зависимостта се изразява чрез Cramer $V^2=0.262$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000 (При анализа е работено

Икономическо развитие

с два основни коефициента за установяване на зависимости между две променливи – Cramer V2 и Chi-square X2. Тяхното тълкуване е следното: Cramer V2 е значим при стойности между 0.000 (най-ниска значимост) и 1.000 (най-висока значимост); Chi-square X2 As. Significance има най-висока значимост при 0.000 и най-ниска при 0.05, като в текста са коментирани преди всичко зависимости със значимост 0.000). **Образователният статус** на респондентите играе роля, близка до средната (Cramer V²=0.268; Chi-square X² As. Significance=0.000), като с нарастването на образователния статус ясно се очертава намаляване на относителните дялове на неприемането на тествания стереотип – те са съответно 50,0% при лицата с основно образование, 27,8% при лицата със средно общо образование, 17,4% при лицата със средно специално образование и 5,0% при лицата с висше/полу-висше образование.

Трудовият статус се оказва характеристика с особено високо значение върху характера на оценките по този показател (Cramer V²=0.451; Chi-square X² As. Significance=0.000). Четири категории лица са формирали по-значителни относителни дялове на категорично приемане на стереотипа, че „икономиката в сянка“ удря всички по джоба: това са 50,0% от държавните служители, също 50,0% от учащите се, 48,6% от пенсионерите и 30,0% от безработните. Други пет категории лица са излъчили най-значими относителни дялове на частично приемане на стереотипа – това са 100% от самонаетите, също 100% от домакините, 72,5% от работодателите, 70,7% от наетите лица и 61,2% от студентите. Впечатлява високият дял на неприемане на този стереотип от страна на безработните лица (60,0%). Така става ясно, че категориите лица, които са най-активни участници в икономическия живот, са изразили предимно частично съгласие, т.е. в техните мисловни модели по отно-

шение на „икономиката в сянка“ присъства елемент на колебание и те не са съвсем сигурни дали сенчестите практики нанасят вреди на всички членове на обществото.

Значимостта на средномесечните нетни **гоходи** може да бъде описана като средна (Cramer V²=0.365; Chi-square X² As. Significance=0.000). Направа се изводът, че най-масово този стереотип се споделя от хората, които са на социални плащания и които имат доходи около и малко над минималната работна заплата. С нарастването на доходите се забелязва тенденция този стереотип да се възприема уклончиво, с висока доза на колебание и съмнения, което всъщност индикира своеобразно позитивно възприемане на ефектите от използването на сенчести икономически практики.

Представените оценки и зависимости показват, че стереотипът „икономиката в сянка удря по джоба всички...“ е най-вероятно да бъде интернализиран и възприет като личностна компонента от по-възрастните хора, особено отчетливо при лицата над 55 години, предпочитан е от овдовелите лица, но също така може да бъде често срещан и сред семейните лица, по-вероятно е да бъде споделян от лицата с по-високи степени на образование, както и от лица, активно включени в икономическия живот (но с известна степен на колебание), а що се отнася до доходите, то лицата с доходи между 200 и 700 лв. са го споделили най-категорично.

3.2. „Икономиката в сянка нанася сериозни щети на коректния бизнес“

Чрез този стереотип общественото мнение бе провокирано да даде оценка на сенчестите икономически дейности от гледна точка на вредите, които се генерират от некоректните пазарни играчи върху изрядните стопански субекти. Според

данните от настоящото изследване, в общественото мнение доминира стереотипът, че „икономиката в сянка нанася сериозни щети на коректния бизнес“: на това мнение са 50,9% от респондентите, а други 38,1% са съгласни до известна степен, т.е. те си запазват правото да имат свои колебания или съмнения за това дали сенчестите практики нанасят сериозни щети на коректния бизнес или не. Само една десета от респондентите (11,0%) са напълно несъгласни с оценяваното твърдение, което индикира, че те не оценяват сенчестите практики като генератор на сериозни щети за коректния бизнес.

Зависимостите между социодемографските характеристики на индивидите и склонността да се възприема и споделя стереотипа за „икономиката в сянка като нанасяща сериозни щети на коректния бизнес“ са следните. **Полът** оказва много ниско влияние върху съдържанието на оценките и поради това ще го игнорираме в този конкретен случай. Влиянието на **възрастта** може да бъде квалифицирано като близко до средното (Cramer $V^2=0.277$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000). Най-младите хора се очертават като носители на коренно различен оценъчен модел, който не възприема или подлага на сериозни съмнения твърдението, че „икономиката в сянка нанася сериозни вреди на коректния бизнес“. В социологически аспект наличието на подобни нагласи трябва да се възприеме като предупреждение, че **младите хора са твърде лабилни в отношението си към „икономиката в сянка“ и лесно могат да попаднат в нейните капани.**

При изследването на връзката между **семеиното положение** и характера на отношението към тествания стереотип става ясно, е налице по-скоро слаба връзка (Cramer $V^2=0.242$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000). И тук не може да се говори за възходяща или низходяща линия в оценките, но затова пък се очертават чувствителни различия

в оценките на различните категории лица. Така, например, докато пълното съгласие с тествания стереотип е 33,5% при несемеините лица, при семеините лица е 57,5%, при разведените/разделените е 24,4%, а при овдовелите е най-висок (77,5%). Обяснението за различните дялове на интернализирани на стереотипа може да се търси през възрастта на индивидите и това, че отделните възрасти се характеризират с различни специфики в семеиния си статус. Но освен това, най-вероятно има и други фактори, които влияят върху приемането или отхвърлянето на този стереотип.

При **образованието** като фактор влиянието са изразява като средно по сила (Cramer $V^2=0.363$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000). Прави впечатление, че и тук зависимостта е нахъсана – стойностите са в прогресия, но тази тенденция не е постоянна. Така се оказва, че лицата, изразили пълно съгласие със стереотипа, че „икономиката в сянка нанася сериозни щети на коректния бизнес“, са най-малко (16,7%) при лицата с основно образование, при лицата със средно общо образование достигат стойност от 39,0%, при лицата със средно специално образование скачат до 69,6%, а при лицата с висше/полувисше образование имат лек спад и стойността им е 55,4%. Впечатляват диаметрално противоположните позиции на лицата с основно и тези с висше/полувисше образование: докато 66,7% от лицата с основно образование са твърдо против тествания стереотип, то 55,4% от лицата с висше/полувисше образование заемат позиция на пълно съгласие. Тези данни дават основание да се твърди, че е **много вероятно да се очаква лицата с по-високи степени на образование масово да споделят виждането, че сенчестите практики нанасят вреди, докато при лицата с ниско образование преобладаващият стереотип е точно обратният – те вярват, че вредите от сенчестите практики върху**

коректния бизнес не са така съществени и сериозни.

Влиянието на **трудовия статус** върху характера на споделените оценки е средно по сила (Cramer $V^2=0.393$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000). Три категории лица са изразили преобладаващо частично съгласие – 79,6% от **студентите**, 71,0% от **работодателите** и 62,5% от **самонаетите**, което подсказва, че **сред тези три изключително важни категории от гледна точка на пазара на труда и развитието на икономически дейности преобладават лабилни нагласи и липсва увереност в щетите, които сенчестите практики нанасят на коректния бизнес.**

Влиянието на **доходите** върху съдържанието на оценките е средно (Cramer $V^2=0.363$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000). Прави впечатление, че **лицата с доходи от 401 до 900 лв. изразяват сравнително високи дялове на пълно възприемане на стереотипа** (между 65 и 77 %), докато при лицата с доходи над 901 лв. тези дялове са по-скромни. Любопитно е съдържанието на лицата с доходи над 1500 лв. – също както и лицата с доходи до 200 лв., и тези лица са изразили 100% частично съгласие. **Направа се констатацията, че лицата с най-ниски и най-високи доходи имат сходно поведение. Първите – вероятно водени от безнадеждността, в която се намират, а вторите – намиращи оправдание във високия си материален статус, който им отключва привилегията да бъдат открити в своя публичен изказ и в своето поведение, включително в областта на икономиката.**

3.3. „Икономиката в сянка крие големи рискове...“

Стереотипът „**икономиката в сянка крие големи рискове, в това число да се попадне под ударите на закона**“ отразява нагласата за преценка на сенчестите ико-

номически практики от гледна точка на рисковете, които се поемат с извършването на действия, несъобразени с действащите в страната закони. Ако горните стереотипи са отражение на мисленето на хората по принцип за „**икономиката в сянка**“, този стереотип има конкретизиращ и не толкова порицаващ, колкото предупредителен характер. Със стереотипи от този вид общественото мнение предупреждава индивидите в обществото за опасностите, които се крият зад поемането на пътя на нарушаването на закона. Затова никак не е чудно, че при изследването ни 59,9% от респондентите са изразили пълно съгласие с този стереотип, а други 36,1% са споделили частично съгласие. Макар последните да са носители на разколебани мнения, все пак те също имат в себе си интернализирана концепцията за негативните последици, които могат да бъдат предизвикани от евентуални нарушения на законите на страната. Изглежда, че този стереотип е дълбоко проникнал в масовото съзнание и само 4,0% от хората не му отдават нужното значение.

Социодемографските характеристики на индивидите оказват видимо влияние върху вероятността стереотипът „**икономиката в сянка крие големи рискове...**“ да бъде възприет като компонента от личностните модели за оценяване на сенчестите икономически практики. **Полът** на лицата има влияние, което може да се определи като относително слабо (Cramer $V^2=0.208$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000), но става ясно, че **мъжете са по-предпазливи от жените и в по-висока степен са склонни да осъзнават потенциалните рискове, които се съдържат в сенчестите практики.** Според **възрастта** (Cramer $V^2=0.307$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000) се установяват зависимости, напълно консистентни с предходните ни наблюдения. **Най-младите хора са много по-склонни да приемат сенчестите икономически практики като една потенциална възможност за реализиране на**

доходи, докато колкото по-възрастни са хората, толкова са по-предпазливи и в толкова по-висока степен съзират рискове, включително и от попадане под ударите на закона. Забелязва се, обаче, че тази нарастваща тенденция е валидна до 55 годишна възраст, след което се наблюдава известен спад. Докато дялът на напълно съгласните с тествания стереотип е 20,1% при лицата до 25 г., при лицата на възраст 26-35 г. този дял е 45,5%, при лицата на възраст 36-45 г. е 58,7%, при лицата на възраст 46-55 г. е 77,2%, при лицата на възраст 56-65 г. е 73,8% и при лицата на възраст над 66 г. е 64,4%. **Семейното положение**, доколкото е свързано с възрастта, също показва определена сила на въздействие (Cramer $V^2=0.284$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000).

Силата на влиянието на **образователния статус** върху характера на оценките по този показател е малко по-средната (Cramer $V^2=0.274$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000). Впечатляващо е, че 100% от лицата с основно образование са предпочели да изразят съгласие до известна степен, запазвайки по този начин доза съмнение дали „икономиката в сянка“ наистина крие рискове от удари със закона. При другите три категории образование е налице тенденция с нарастване на образователния статус да се увеличават дяловете на пълно съгласие с тествания стереотип – те са 54,1% при лицата със средно общо образование, 65,2% при лицата със средно специално образование и 71,2% при лицата с висше/полувисше образование. Очевидно е, че **индивидите с по-високи образователни степени са характеризират с по-голяма яснота по отношение на противоречивата и опасна същност на „икономиката в сянка“ и на тази основа допускат, че сенчестите практики крият високи потенциални рискове, в това число нежелателни срещи със закона.**

Трудовият статус изпълнява средна по сила детерминираща роля (Cramer $V^2=0.391$;

Chi-square X^2 As. Significance=0.000) и по-конкретно тя се илюстрира от следните процентни дялове. **В най-голяма степен тестваният стереотип е интернализиран от държавните служители (100%), от пенсионерите (69,7%), от самонаетите лица (62,5%), от наетите лица (58,5%) и от работодателите (58,0%).** Най-лекомилено се отнасят към рисковете от сенчестите практики учащите се (50,0%). Известна доза скептицизъм се улавя при 14,5% от работодателите и 12,5% от самонаетите лица.

И не на последно място по важност, значимостта на средномесечните нетни **доходи** е средна по сила (Cramer $V^2=0.379$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000). Стереотипът е възприет в най-висока степен като поведенческа детерминанта от лицата с доходи 801-900 лв. (80,6%), 701-800 лв. (80,1%), 501-600 лв. (72,9%), 1001-1200 лв. (72,1%), 601-700 лв. (65,5%), 201-300 лв. (63,0%). Както се вижда, невъзможно е да се открие възходяща или низходяща линия на оценките – те са силно дисперсирани, като отчитат спецификите в мисловните модели на различните подоходни групи. Със сигурност, обаче, може да се твърди, че **различните нива на доходи създават различни нива на проекции на сенчестите икономически практики в оценъчните модели на индивидите и продуцират нееднакви нива на натоварване на тези практики с потенциални рискове. За по-прецизна информация е необходимо въпросът допълнително да се изследва, като се задълбочи търсенето на зависимости между нивата на доходи и споделените оценки.**

3.4. „Икономиката в сянка погизва законите и дава предимства на нечестните и безскрупулните“

Този порицаващ стереотип в общественото мнение е рефлексия на публичните мнения за самата същност на „икономиката в сянка“ като явление. Възникнали на осно-

Икономическо развитие

вата на стремежа да се „надхитрят“ или неутрализират законите, да се оптимизира средата за правене на бизнес, по своя характер сенчестите икономически дейности са грубо нарушаване на действащите закони, от което се възползват най-вече нечестните и безскрупулните хора. 59,9% от респондентите са напълно съгласни да тълкуват „икономиката в сянка“ по този начин. Други 34,1% са изразили съгласие до известна степен. Това означава, че като цяло близо 94,0% от респондентите са носители – в явен или латентен вид, на мисловната нагласа, че сенчестите икономически дейности по своята природа предполагат нарушаване на действащите закони. Само 6,0% от респондентите не са съгласни с подобно виждане и това би следвало да се приеме като индикация за наличието на ясно съзнание за това какво представлява „икономиката в сянка“. В масовия вариант хората са наясно, че включването в сенчести практики е свързано с извършването на законови нарушения. Отбелязваме този факт, защото в предходните ни изследвания нерядко се сблъскахме с обяснения от типа, че в редица случаи хората не си дават сметка, че извършват сериозни нарушения и престъпления. Търсят се оправдания в честата смяна на регулациите и в невъзможността човек да бъде информиран за тези честни промени. Възниква тогава въпросът когато хората извършват действия, за които не са сигурни дали са съобразени със закона, в същото време дават ли си сметка, че стават част от „икономиката в сянка“. И ако да, предизвиква ли това обстоятелство морални притеснения или се намират услужливи аргументи, които да оправдаят извършването на тези действия. Това е сериозен аспект на масовите вярвания и той най-вероятно ще бъде предмет на изследване в близко бъдеще.

Ще обърнем внимание и на другия аспект на изследвания стереотип – в него в имплицитен вид се съдържа твърдението, че „икономиката в сянка“ дава предимства **на не-**

честните и безскрупулните. Съвсем съзнателно включихме такъв явен морален отпънък в тестваното от нас твърдение. Целта ни беше да проверим в каква посока той ще задейства оценъчните модели на индивидите и дали повече хора ще го изберат, поради априори включеното в него отъждествяване на извършването на сенчести практики с нечестни, неморални, безскрупулни хора. Нашето очакване беше, че поне 70-80% от респондентите ще посочат съгласие с това твърдение и по този начин ще изразят своето морално осъждане на „икономиката в сянка“. Но както стана ясно, такова категорично съгласие бе споделено от по-малко от две трети от респондентите. Възприемаме тези реакции като рефлексия на притъпено социално мислене по отношение на негативните страни от живота – хората привикват да виждат грозни сцени и прояви на безчестие и открито изразяване на неморалност. Затова, когато биват попитани дали осъждат една очевидно неморална реалност, само две трети от хората я припознават като нещо, което заслужава да бъде порицано. Останалата една трета се скриват зад съмнения и колебания, а дори и зад явно непорицаване.

Тестваният стереотип има и трети аспект – „икономиката в сянка“ **дава предимства** на нечестните и безскрупулните. Идеята бе да се провери дали в масовото съзнание „икономиката в сянка“ се асоциира със създаването на определени предимства пред останалите. Съдейки по представените по-горе отговори, поне около една трета от индивидите са склонни да виждат предимства и изгоди от участието в сенчести икономически практики.

Проверката на зависимостите между социално демографските характеристики и изразените оценки показва наличието на следните по сила връзки. Влиянието на **пола** е твърде ниско, за да бъде взето под внимание. Същото е положението и с влиянието на **населеното място**. Относително ниско е и влиянието на образователния

Икономическо развитие

статус (Cramer $V^2=0.270$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000), както и влиянието на **семейното положение** (Cramer $V^2=0.281$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000).

По-интересни се оказват влиянията на факторите **възраст, трудов статус и доходите**.

Възрастта е основна характеристика на индивида и нейното влияние в конкретния случай е измерено чрез Cramer $V^2=0.281$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000. Анализираниите оценки илюстрират, че **най-младите са категорично различни от всички останали възрастови групи – те не вярват в това, че „икономиката в сянка“ е реалност, от която се възползват нечестните и безскрупулните и това се потвърждава от факта, че 68,3% от тази възрастова група са избрали опцията на частичното съгласие. Ясно се вижда също така, че хората в активна икономическа възраст във висока степен са интернализирали тестванията от нас стереотип и колкото по-възрастен е човек, толкова по-силно е убеден в това, че сенчестите практики дават предимства на нечестните и безскрупулните. В този контекст, интригуващо е поведението на най-възрастните хора – макар поне две трети от тях да вярват в правилността на тествания стереотип, все пак този дял е отстъпление в сравнение с лицата в предпенсионна възраст и това ни кара да продължим да търсим факторите, стоящи зад мисловните модели на най-възрастните хора.**

Средна по сила е зависимостта между **трудовия статус** и характера на оценките (Cramer $V^2=0.325$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000). Високи дялове на пълно съгласие с тествания стереотип са изразени от държавните служители (80,0%), работодателите (72,5%), пенсионерите (69,7%), наетите лица (58,5%), безработните (50,0%). Сред домакинските доминиращият дял е на частично съгласие (66,7%); учащите, от своя страна, стопроцентово са се ориентирали

Икономиката в сянка

към посочване на частично съгласие. Висок е този дял и при студентите (59,2%).

Връзката между **доходите** и изказаните оценки е оценена чрез Cramer $V^2=0.296$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000, което може да се определи като близка до средното влияние. Зависимостта обаче не е линейна. Най-високите дялове на пълно съгласие с тествания стереотип откриваме при лицата с доходи 201-300 лв. (76,7%), 501-600 лв. (72,9%), 601 до 700 лв. (75,9%), 701 до 800 лв. (67,5%), 1001 до 1200 лв. (72,1%), 1201 до 1500 лв. (79,2%). На този фон лицата с доходи над 1500 лв. са излъчили сравнително по-скромен дял на пълно съгласие (40,4%), като 59,6% от тях са избрали да заявяват частично съгласие. Лицата с доходи 200 лв. стопроцентово са посочили частично съгласие. Така **отново се сблъскваме с наблюдението, че лицата с ниски доходи и лицата с най-високи доходи си запазват правото да третираат порицаващите стереотипи за „икономиката в сянка“ с висока доза съмнение, отваряйки си по този начин „вратичка“ за известно толериране на сенчестите икономически практики.**

3.5. „Икономиката в сянка е предпочитана от хората, които не уважават закона и държавността“

В продължение на горния стереотип, изследването събра оценки за представителите за основните извършители на сенчести икономически практики. В този случай тестваният стереотип се отнася до вярването, че „икономиката в сянка е предпочитана основно от лица, които принципно не уважават закона и държавността“. Чрез този стереотип всъщност се търсеше знание за това до каква степен респондентите си дават сметка, че включването в сенчести практики означава да се изрази неуважение, първо към действащите закони на страната и второ, към държавността

Икономическо развитие

та по принцип, защото неспазването на законите е израз на слаб респект към държавата и държавните институции.

Данните от изследването показваха, че 62,8% от респондентите са напълно убедени, че „икономиката в сянка е предпочитана от хората, които не уважават закона и държавността“. 26,0% са заявили частично съгласие, а 11,2% – пълно несъгласие. Тези оценки следва да се приемат като израз на ясно артикулирана в общественото мнение тенденция за пряко обвързване на извършването на сечести дейности с изразяването по този начин на неуважение към законите и държавността. Впрочем, ако тези оценки се тълкуват в паралел с оценките по принцип към законодателството на страната и склонността за тяхното спазване, става ясно, че в своето мислене респондентите са били напълно консистентни – около две трети са изразили готовност за спазване на законите, докато една трета са изразили различни причини (неадекватност и нерелевантност на законите, слаба приложимост поради необвързване на законите с реалния живот и др.) за неспазване на законите. Ако направим крос-проверка на тези оценки с оценките по отношение на коментирания тук стереотип, става очевидно, че между този тип нагласи има статистически значими зависимости. Така, например, 76,1% от хората, които считат, че законите са за страхливите – хитрите не ги спазват – в същото време са на мнение, че „икономиката в сянка се предпочита от хората, които не уважават законите и държавността“. 73,1% от хората, които считат, че законите са създадени, за да бъдат спазвани, паралелно с това смятат, че „икономиката в сянка“ се предпочита от хора, неизпитващи респект към законите и държавността. Интересно е и това, че 71,4% от респондентите, заявили, че предпочитат да са от тарикатите, за които законите не важат, също така ми-

слят, че „икономиката в сянка“ е израз на неуважение към закона и държавността.

Изследването на влиянията върху конотацията на изказаните оценки показва, че **полът, възрастта и населеното място** изгряят несъществено по сила влияние. Влиянието на **семејното положение** върху характера на оценките клони към средното (Cramer $V^2=0.240$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000).

Малко изненадващо, съдейки по двете наблюдавани коефициента, влиянието на **образователния статус** е сравнително слабо (Cramer $V^2=0.185$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000). Отбелязваме това поради факта, че относителните дялове на изразената пълна подкрепа на тествания стереотип формират ясно изразена линейна зависимост във възходяща посока: те са 33,3% при лицата с основно образование, 56,8% при лицата със средно общо образование, 65,2% при лицата със средно специално образование и 71,2% при лицата с висше/полувисше образование. Налице е и низходяща зависимост в дяловете на категорично отхвърляне на стереотипа – от 33,3% при лицата с основно образование до 7,7% при лицата с висше/полувисше образование.

Влиянието на **трудовия статус** е най-високо (Cramer $V^2=0.355$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000) и индикира наличие на средна по сила зависимост между двете променливи. Че „икономиката в сянка се предпочита от хората, които не уважават законите и държавността“ са напълно съгласни 79,6% от студентите, 75,0% от самонаетите, 70,0% от държавните служители, 69,7% от пенсионерите, 61,0% от наетите лица, 60,0% от безработните, 58,0% от работодателите. Известни съмнения по този въпрос изпитват домакините (66,7%), 30% от държавните служители и 29,3% от наетите лица. Прави впечатление, че навлизащите на пазара на труда, самонаетите, държавните служители, но също и пенсионерите са най-силно убедени в силата на този порицаващ

стереотип. Зависимостта между **гохогите** и съдържанието на изказаното отношение е средна по сила (Cramer $V^2=0.339$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000). Лицата с доходи между 1000 и 1500 лв. формират много високи дялове на пълно интернализиране на тествания стереотип (между 77 и 83%). Също така високи са тези дялове при лицата с доходи между 200 и 300 лв. (67,1%), 400 до 500 лв. (67,3%), 500 до 600 лв. (62,7%), 700 до 800 лв. (80,0%).

3.6. „Икономиката в сянка е тежко морално престъпление...“

Изследванията на „икономиката в сянка“ включват и елемент на оценка от гледна точка на обществения, колективния морал. Не пренебрегнахме този аспект и в това наше изследване и чрез едно твърдение решихме да проверим до каква степен хората възприемат сенчестите практики като нарушение на общите морални норми. Резултатите изненадват: само 36,9% от респондентите са счели, че „икономиката в сянка е тежко морално престъпление, защото накърнява социалните норми и разбирателството между хората“. Други 46,3% са на мнение, че само до известна степен може да се говори за такова нещо, а 16,8% изобщо не приемат подобно твърдение.

Тези оценки са изключително индикативни и до известна степен обясняват защо при нашите изследвания на „икономиката в сянка“ респондентите съвсем спокойно разказват за различни видове практики, а някои дори се хвалят със своята „изобретателност“. **Всичко е много просто – в общественото мнение се е настанил стереотип, който не разглежда сенчестите икономически практики като тежко престъпление от морална гледна точка.** Ето как чрез този въпрос на практика стана ясно, че макар в общественото съзнание да има порицаващи стереотипи, наред с тях има и други стереотипи, които преценяват, че

става дума за не особено тежки престъпления – поне от морална гледна точка.

Пропуснахме да попитаме дали хората възприемат сенчестите практики като тежко престъпление от законова гледна точка, но и това ще бъде направено при следващи изследвания. Но и без това питане оценките са поразителни. Те говорят за **силно снижаване на санкциониращата роля на социалните норми и потвърждават факта, че вече години наред българското общество е в състояние на аномия, при което социалните норми имат много слабо въздействие и се уважават от малка част от хората. Очевидно е и друго: преобладаването на нов морал, в чийто контекст извършването на сенчести икономически практики не се осъжда и не се порицава.**

Проверката за наличие на статистически значими зависимости между социодемографските характеристики и характера на изказаните оценки откроява следните връзки. И по отношение на този стереотип не се установява значимо влияние на **пола** върху изказаните оценки. Що се отнася до **възрастта** на респондентите, то влиянието на тази характеристика е относително слабо, но все пак видимо при оценките, изказани от различните възрастови групи (Cramer $V^2=0.225$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000). Дяловете на пълно съгласие с тествания стереотип са с нарастваща линия в посока увеличаване на възрастта на индивидите: тези дялове са 7,2% при лицата на възраст до 25 г., 38,4% при лицата на възраст 26-35 г., 39,7% при лицата на възраст 36-45 г., 36,3% при лицата на възраст 46-55 г., 42,1% при лицата на възраст 56-65 г. и 52,5% при лицата над 66 г. И обратното е в сила: докато дяловете на пълно отхвърляне на този стереотип са 25,2% при лицата до 25 г., те постепенно намаляват и при лицата над 66 г. са едва 6,8%. Констатацията е очевидна: при по-младите генерации „икономиката в сянка“ не се възприема като тежко морално

Икономическо развитие

престъпление, което накърнява социалните норми и руши разбирателството между хората. С нарастването на възрастта се увеличават дяловете на хората, които възприемат сенчестите практики като тежко престъпление от гледна точка на социалните норми и обществения морал.

Според **семејното положение**, оценките по този тестван стереотип се различават със сила, близка до средната (Cramer $V^2=0.287$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000), но се налага изводът, че лицата със семейства проявяват по-високо осъзнато в социален смисъл поведение, докато несемејните и разведените/разделените са в по-висока степен склонни към проява на толерантност към начина, по който се третира „икономиката в сянка“.

Проверката за влиянието на **образователния статус** не показва наличие на особено като сила влияние, но въпреки това е в сила тенденцията с нарастване на образователната степен да се увеличават относителните дялове на лицата, които възприемат сенчестите практики като тежко морално престъпление.

Влиянието на **трудовия статус** е средно по сила (Cramer $V^2=0.390$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000). „Икономиката в сянка“ се възприема като тежко морално престъпление от 80,0% от държавните служители, 62,7% от пенсионерите и 50,0% от учащите се. Малко изненадващо, но значими дялове на частично съгласие са изразени от самонаетите лица (75,0%), работодателите (72,5%), студентите (81,6%). Тези оценки говорят за наличие на лабилни, не особено устойчиви нагласи спрямо „икономиката в сянка“, което индикира висока степен на колебливост сред тези три категории лица по отношение на тествания стереотип. Очевидно е, че сенчестите икономически практики не са възприемат като особено тежко морално престъпление и това прозира тъкмо от факта, че е избрано частичното съгласие.

Най-високо е влиянието на **доходите** върху съдържанието на изказаните оценки (Cramer $V^2=0.446$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000). Да започнем с бъдещите любопитство лица с доходи над 1500 лв. Те масово (78,1%) са избрали отговора „изобщо не съм съгласен“ и с това са изразили своето въярване, че сенчестите практики не са тежко престъпление в морален план. В това отношение, лицата с доходи над 1500 лв. видимо се открояват от оценките, дадени от другите подоходни групи. Така, например, лицата с доходи 700-800 лв. са формирали значителен дял на пълно съгласие с тествания стереотип (53,0%). Високи са тези дялове и при лицата с доходи 600-700 лв. (65,5%), 500 до 600 лв. (76,3%), 400-500 лв. (64,5%). Паралелно с това, други подоходни групи са формирали преобладаващи дялове на частично съгласие – те са 63,8% при лицата с доходи 300-400 лв., 66,1% при лицата с доходи 800-900 лв., 77,5% при лицата с доходи 900-1000 лв., 77,4% при лицата с доходи 1200-1500 лв., 100% при лицата с доходи до 200 лв. Така се оказва, че „икономиката в сянка“ се възприема като тежко морално престъпление предимно от лицата с доходи 400 до 800 лв. Лицата с доходи около минималните социални плащания са изразили висока степен на колебливост, както, впрочем, са направили и лицата с доходи между 800 и 1500 лв. що се отнася до лицата с доходи над 1500 лв., те категорично са изразили пълното си несъгласие с тълкуването на сенчестите икономически практики като тежко морално престъпление.

3.7. „Икономиката в сянка трябва да се санкционира строго“

В контекста на „меките“ реакции на стереотипа, разглеждащ „икономиката в сянка“ като тежко морално престъпление, трябва да се тълкува и другият тестван от нас стереотип – „икономиката в сянка“ трябва да се санкционира строго“. Само една тре-

та от респондентите (34,9%) са напълно съгласни с подобно твърдение. Всъщност, преобладаващата част от респондентите (53,3%) за избрали отговора „съгласен до известна степен“, с което са ни съобщили, че не са склонни да възприемат подход за строго наказване на проявите на „икономиката в сянка“. Има и една друга, трета категория от лица (11,8%), които пък са напълно несъгласни със самата идея „икономиката в сянка“ да се санкционира строго.

Защо хората не приемат варианта за санкциониране на проявите на „икономиката в сянка“? Дали зад тези числа се крият по-дълбоки личностни мотиви? Проверяваме емпиричните оценки по няколко очевидни показателя и на повърхността излизат очевидни и напълно логични факти. Хората, които са склонни да участват в сенчести икономически практики, се изказват против санкционирането на този тип практики: 38,8% от респондентите, които са съгласни да работят без договор, в същото време са против санкционирането на деянията, отнасяни към „икономиката в сянка“. И обратното: 71,8% от лицата, които по никакъв начин не биха се съгласили да работят без договор, са в същото време категорично „за“ санкционирането на сенчестите практики. 69,1% от лицата, заявили, че не са съгласни да стават част от сенчестата практика за получаване на допълнителен необлагаем кеш, при официално фиксирана по-ниска заплата, заедно с това са изразили мнение категорично „за“ налагането на строги наказания на извършителите на сенчести действия.

Социодемографските характеристики на респондентите са оказали видимо влияние върху съержателните нюанси в изказаните оценки по отношение на стереотипа за строгото наказване на „икономиката в сянка“. Ето какви по-конкретно са установените зависимости. **Полът** не оказва статистически значимо влияние, затова не е предмет на дискусия. **Възрастта** като

характеристика има относително слабо влияние (Cramer $V^2=0.204$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000), но с нарастване на възрастта се увеличават относителните дялове на лицата, считащи, че „икономиката в сянка“ трябва да се наказва строго: те са 7,2% при лицата на възраст до 25 г., 37,4% при лицата на възраст 26-35 г., 41,3% при лицата на възраст 36-45 г., 32,5% при лицата на възраст 46-55 г., 40,9% при лицата на възраст 56-65 г. и 46,3% при лицата на възраст над 66 г. Също впечатлява фактът, че при младите лица до 25 г. много силно е изразен относителният дял на частичното съгласие (67,6%), като този дял постепенно намалява с нарастването на възрастта и при лицата над 66 г. приема стойност 44,1%. Така за сетен път се убеждаваме, че младите хора са в много по-висока степен склонни да толерират проявите на „икономиката в сянка“, поради което не считат за необходимо спрямо тези прояви да бъдат налагани тежки наказания от страна на държавата.

Средно по сила е влиянието на **семејно положение** (Cramer $V^2=0.299$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000). Най-безкомпромисни са оговорелите (66,3%), следвани от семејните (39,4%). Високи дялове на частично съгласие са споделени от разведените/разделените (75,6%) и несемејните (55,9%).

Отново, силата на **образователния статус** се оказва много слаба (Cramer $V^2=0.102$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000). И ако я споменаваме, то е, защото прегледът на оценките показва, че с нарастването на образователната степен се увеличават относителните дялове на лицата, считащи, че сенчестите практики трябва да се наказват строго.

Трудовият статус оказва средно по сила влияние (Cramer $V^2=0.376$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000). В най-голяма степен местваният стереотип е личностно възприет от държавните служители (80,0%), пенсионерите (55,6%), учащите се (50,0%) и

Икономическо развитие

наетите лица (36,6%). Трябва изрично да се отбележи, че този показател е посрещнат с вълна от оценки на частично съгласие – те са 87,5% при самонаетите, 87,0% при работодателите, 81,6% при студентите, 66,7% при домакините, 60,0% при безработните, 51,2% при наетите лица. Очевидно в масовото съзнание доминира нагласа за намиране на известни оправдаващи аргументи, които не допускат „икономиката в сянка“ да бъде наказвана с по-висока строгост.

Доходите оказват най-силно влияние върху характера на изказаните оценки (Cramer $V^2=0.426$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000). Не се очертава линейна зависимост, а по-скоро се открояват отделни нива на доходи, при които се заема едно или друго отношение по въпроса. Така, например, лицата с доходи между 400 и 800 лв. са излъчили много високи дялове на подкрепа на тествания стереотип, с което са изразили принципното си съгласие с налагането на по-тежки наказания на лицата, извършващи сенчести практики. От 800 лв. нагоре дяловете на категоричната подкрепа за стереотипа постепенно падат и при лицата с доходи над 1500 лв. достигат нула. За сметка на това са избирани отговори от типа частично съгласие, а при лицата с доходи над 1500 лв. се е оформил дял от 40,4% на категорично отхвърляне на стереотипа.

В заключение

Проведеното изследване показва, че в общественото мнение за „икономиката в сянка“ значимо място заемат порицаващите стереотипи, които открито осъждат интериоризирането на сенчестите практики и не оправдават тяхното икономическо битие в съвременните пазарни икономики. Стана ясно, обаче, че порицаващите стереотипи са в различна степен интернализирани от индивидите и присъстват по нееднакъв начин в техните мисловни и оценъчни модели. Правят впечатление съществените

различия в степента на възприемане или отхвърляне на стереотипите от страна на индивидите, като става очевидно, че тези различия се дължат най-вече на влиянието на трудовия статус и доходите на лицата, но също така и на тяхното образование, възраст, а в някои случаи и пол.

Анализът очерта, че някои категории индивиди споделят крайно тревожни поведенчески модели, изискващи да бъдат взети адекватни мерки за интервениране. Така, например, докато индивидите в средната (икономически активна) възраст се стремят към спазване на социално приемливо поведение и относително по-рядко си позволяват да споделят склонност към сенчести икономически практики, то най-младите и най-възрастните лица са в много по-висока степен разкрепостени и демонстрират по-висока склонност към девантно поведение. Причините за това са различни при младите и при възрастните поколения, но по-важното е това, че те възприемат сенчестите практики като социално легитимирани и откровено говорят за тях, без да се страхуват от социалните норми. Впрочем, това е явна индикация за отслабената сила на тези норми – в общество с продължителна аномия, социалните норми губят своята санкционираща сила и отстъпват място на нови стереотипи, част от които легитимират това, което в предходно време се е считало за нелегитимно.

Изследването доказва също така правдивостта на хипотезата за когнитивна консистентност в човешкото поведение и неговите детерминанти: ако индивидът е интернализирал ключов стереотип за „икономиката в сянка“, най-вероятно той споделя и другите съпътстващи този стереотип мисловни структури. Това в крайна сметка предопределя толерантността му към сенчестите практики и психологическата готовност да се включи в тях.

Цитирани източници:

Бурдийо, П. 1993. Казани неща. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

(Burdio, P., 1993. Kazani neshta. Sofia: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski")

Златанова, В., 2017. Изследвания на девиантното поведение. София: Издателство „Авангард Прима“.

(Zlatanova, V., 2017. Izsledvania na deviantnoto povedenie. Sofia: Izdatelstvo "Avangard Prima")

Коев, К., 2009. Ценностни трансформации и преживявания на несигурността. В: Европейските ценности в днешното българско общество. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 65-84.

(K. Koev. 2009. Tsennostni transformatsii i prezhivavaniya na nesigurnostta. V: Evropejskite tsennosti v dneshnoto balgarsko obshestvo. Sofia: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski", s. 65-84.)

Мертон, Р., 2006. Социална теория и социална структура. Москва: Хранител.

(Merton, R., 2006. Sotsialnaya teoriya i sotsialnaya struktura. Moskva: Hranitel)

Ченгелова, Е., 2019. „Икономиката в сянка“ като „акселератор“ на отчуждението в българското общество. В: М. Мизов (ред.). Отчуждението в съвременното българско общество. София: Издателство „Авангард Прима“, с. 54-77.

(Chengelova, E., 2019. "Ikonmikata v sianka" kato "akselerator" na otchuzhdenieto v balgarskoto obshtestvo. V: M. Mizov (red.) Otchuzhdenieto

v svremennoto balgarsko obshtestvo. Sofia: Izdatelstvo "Avangard Prima", s. 54-77.)

Ченгелова, Е. 2014. „Икономика в сянка“. Холстичен подход за емпирично изучаване и актуални измервания. В. Търново: Издателство „Фабер“.

(Chengelova, E., 2014. "Ikonomika v sianka". Holistichen podhod za empirichno izuchavane i aktualni izmervania. V. Tarnovo: Izdatelstvo "Faber")

Agnew, R. 1992. Foundation for a General Strain Theory of Crime and Delinquency. *Criminology*, 30, 47–88.

Bernburg, J. 2002. Anomie, Social Change and Crime. *The British Journal of Criminology*, 42, 729–742.

Cloward, R. and L. Ohlin. 1961. *Delinquency and Opportunity: A Theory of Delinquent Gangs*. New York: The Free Press.

Cohen, A. 1955. *Delinquent Boys: The Culture of the Gang*. Glencoe: Free Press.

Messner, St. 1988. Merton's Social Structure and Anomie: The Road Not Taken. *Deviant Behavior*, 9(1), 33–53.

Messner, St. and R. Rosenfeld. 1994. *Crime and the American Dream*. New York: Wadsworth Publishing Company.

Murphy, D. and M. Robinson. 2008. The Maximizer: clarifying Merton's theories of anomie and strain. *Theoretical Criminology*, 12(4), 501.

Sutherland, E. H. and D. Cressey. 1978. [orig. 1924, rev. 1947]. *Criminology*, J. B. Lippincott Company.